

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. П. РЕЄНТ (Київ), О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

Видання Інституту історії України НАНУ *

Основним змістом і спрямуванням визвольних змагань було розв'язання національного питання. Народи колишньої Російської Імперії прагнули завоювати право незалежно під будь-яких зовнішніх сил будувати своє майбутнє. Виконуючи квітневу постанову Українського національного конгресу про встановлення зв'язків з народами Росії, що добивалися перебудови її на федеративних засадах, Центральна Рада скликала в Києві 21—28 вересня 1917 р. з'їзд представників народів і областей.

Про політичне спрямування цього форуму розповідають матеріали, зібрані й підготовлені до друку О. П. Ресентом і **Б. І. Андрусишиним**⁴². Це в основному протоколи засідань з'їзду, які дають можливість з'ясувати його хід, уточнити кількість делегатів (їх було 93, а не 90, як вважалося раніше). На жаль, за деякими свідченнями, оригінали цих документів були вивезені до Ізраїлю єврейською делегацією, напевно, для того, щоб, посилаючись на них, засвідчити тривалість боротьби єврейства за створення власної держави. Нині, коли на прабатьківських землях євреїв побудована держава Ізраїль, документи доцільно було б повернути на Україну, адже вони є важливим джерелом для вивчення нашої історії.

Перші практичні кроки у творенні української державності в 1917 р. знайшли відображення в дослідженні О. І. Галенка і Д. Б. Яневського \ Аналіз механізму передачі владних повноважень від Українського національного конгресу до Центральної Ради, взаємини українського уряду і Тимчасовим урядом, які, за словами дослідників, мали "свою дуже напружену внутрішню драматургію", а також подій, пов'язаних з формуванням Генерального Секретаріату, протоколів його засідань дає можливість показати складність й неоднозначність умов, в яких народжувалася суверенна Українська республіка.

"Невизначеність статусу, структури та функцій органів влади, нестабільність **військово-політичної** ситуації, на думку авторів, зумовили стиль роботи Генерального Секретаріату і, відповідно, форму ведення протоколів його засідань". Підтвердженням цього є документи (зокрема, персональний склад Генерального Секретаріату, порядок денний та протоколи його засідань тощо), опубліковані в додатку. В іншій розвідці Д. Б. Яневського⁴⁴ аналізуються маловідомі конституційні акти України, що з'явилися в 1917—1920 рр.

Серед недостатньо вивчених проблем визвольних змагань -- історія спеціальних служб, зокрема **повстансько-партійного** штабу, який був спеціальним органом Державного центру УНР в екзилі і дислокувався у Польщі. Певним кроком на шляху подолання цієї прогалини можна вважати нарис В. С. Сідака⁴⁵, виданий спільними зусиллями Інституту СБУ та Інституту історії України НАНУ. У вказаній праці на підставі документів ППШ, що зберігаються у Бібліотеці Народові (Варшава), розглядаються процес його створення, завдання й обстановка, в якій він працював, аналізується система організації розвідки і контррозвідки під-

Продовження Почаюк дів : Укр іст. журн — 1998 — №1

розділів штабу й повстанських формувань на території УСРР, дається характеристика повстансько-підпільного руху в радянській Україні та керівництва ним з боку ППШ.

Автор наголошує, що однією з основних причин звуження соціальної бази повстансько-партизанського руху в Україні стало поширення прорадянських настроїв не лише серед лідерів окремих емігрантських груп, але й широких селянських мас Поділля й Волині.

Науковими полігонами, на яких випробовуються нові ідеї, новаторські методологічні підходи до вирішення вузлових проблем історичних студій, стали науково-теоретичні читання, систематично організовані Інститутом історії України. Вони дають можливість фахівцям не лише перевірити й апробувати результати власних досліджень у ході конструктивної полеміки з колегами, але й акумулювати напрацьований потенціал, визначати перспективну тематику й стратегію майбутніх пошуків.

16 березня 1995 р. відбулися науково-теоретичні читання, присвячені діяльності Центральної Ради, в яких брали участь співробітники Інституту історії України, представники інших наукових установ і навчальних закладів, їх вис гуні опубліковані окремим виданням⁴⁶.

Констатуючи відсутність вагомого історіографічного досвіду у вивченні історії Центральної Ради вітчизняними спеціалістами, завідуючий відділом історії України періоду революції та визвольних змагань доктор історичних наук В. Ф. Версткж спинився на раді питань, які мають висвітлити сучасні дослідники. На його думку, це -- визначення феномену УЦР, її структурна побудова, національний, соціальний та кількісний склад, періодизація історії Центральної Ради, аналіз політичних умов, за яких діяла ця інституція, її взаємини з Тимчасовим урядом Росії. При цьому доповідач не лише поставив завдання, але й зробив спробу дати власне бачення шляхів їх виконання.

Джерелознавчі аспекти проблеми висвітлено у виступі А. П. Гриценко ("Джерела до вивчення національно-визвольного руху в Україні у 1917 р."). Воєнним подіям 1917 р. присвячені доповіді О. Й. Щусь ("Питання військових заходів УНР на першому етапі її розбудови (листопад—грудень 1917 р.)"), а також О. Бойко й А. Буравченкова ("Український фронт у 1917 р."). Характеристика громадсько-політичного життя УНР подана у повідомленнях І. В. Хміля ("Український національний конгрес-з'їзд") та Т. С. Осташко ("Всеукраїнські учительські з'їзди в 1917 р."), О. П. Реента ("Ставлення робітників України до Центральної Ради"), О. І. Лупандіна ("Українська державність у світлі Брестського миру").

До тематики, яка в радянські часи вважалася "шкідницькою", донедавна відносилася й історія українського національного руху. Лише в останнє десятиріччя науковці повернулися до проблем, які ставилися українськими дослідниками з діаспори та зарубіжними вченими.

Першою узагальнюючою працею на дану тему стала колективна монографія, що вийшла 1994 р.⁴⁷ Авторський колектив книги, до якого увійшли Л. Г. Мельник, О. Ф. Скакун, В. Г. Сарбей, Л. Г. Іванова, Н. А. Шип, Ю. П. Лавров, О. М. Федьков, В. С. Горякіна, О. В. Лисенко, С. О. Єкельчик, поставив і значною мірою вирішив ряд питань, пов'язаних з генезою і динамікою національного руху в Україні протягом тривалого -- понад 130 років -- відрізка часу.

В першій частині праці в теоретичному та конкретно-історичному розрізах розглядається процес утвердження в масах національної свідомості з кінця XVIII до початку XX ст., становлення ідеї національного самовизначення й національної символіки з найдавніших часів до Української національно-демократичної революції 1917—1918 рр.

Друга частина містить характеристику початкового етапу українського національно-культурного відродження в умовах антиукраїнської політики російського самодержавства, зокрема його прояви в студентському середовищі.

Матеріали "завершальної частини монографії відображають специфіку українського національного руху в період революції 1905—1907 рр., діяльність російської інтелігенції, то захищала мову, освіту й культуру українського народу, а також роботу "Просвіти". У "Післямові" подано огляд вітчизняної та зарубіжної літератури з історії національного руху. За визнанням авторів, ряд подій та явищ вітчизняного національного руху (насамперед це стосується західноукраїнських земель) не знайшов відображення в монографії. Однак мету своєї праці вони вбачали не лише в ознайомленні широкого кола читачів зі станом розробки цієї актуальної теми, але й у тому, щоб заохотити фахівців до поглибленого дослідження даної багатогранної проблеми.

90-ті роки характерні якісно новим рівнем наукового осмислення міжвоєнного періоду історії України. Наступом на усталені стереотипи, руйнуванням, здавалося б, неспростовних аксіом, що всіляко закріплювалися у суспільній свідомості компартійними ідеологами, позначені праці професора С. В. Кульчицького.

Першим } своєрідної трилогії, в якій ґрунтовно аналізуються більшовицькі експерименти в ході пошуку нових засад організації суспільного виробництва і розподілу, стало дослідження, в центрі уваги якого "аналіз теоретичних засад донепівської політики правлячої партії та її руйнівних наслідків" (с. 2)⁴⁵. Вказуючи на обставини, за яких В. І. Ленін спочатку вводив до партійного лексикону та у повсякденне життя термін "воєнний комунізм", а потім відмовився від його використання і виступив з ініціативою проведення нової економічної політики, автор звертає увагу на неіомічеїгу раніше термінологічну "революцію", суть якої зводилася до визнання провалу "комуністичного штурму" і заміни його "соціалістичними перетвореннями".

Однак, на думку дослідника, здобутки соціалізму були "далекі віч гасел і реальних досягнень будь-яких соціалістичних партій ХХ ст., які завжди діяли в умовах цивілізованого ринкового господарства. Те, що в Радянському Союзі називали соціалізмом, - підсумовує С. В. Кульчицький, - насправді являло собою окремі елементи комуністичної системи виробництва й розподілу" (с. 59). Власне, це визнав і вождь більшовиків у 1921 р.

Монографія, що побачила світ у 1994 р.⁴⁹, відзначається оригінальними концептуальними знахідками, неформальним підходом до вивчення складних суспільних явищ. Трактуючи комуністичну доктрину в контексті світової історії, автор висловлює думку, що більшовицька стратегія формувалась як адекватна реакція на світову кризу, яка переросла у війну, та під впливом подій, що відбувалися в Російській імперії. Характеризуючи форму та зміст української радянської державності, дослідник переконливо доводить, що керівництво радянської Росії погоджувалося на державність України лише з тактичних міркувань, аби *середина підірвати український визвольний рух.

Офіційна радянська історіографія вбачала у військово-політично\гу союзі радянських республік імператив, нав'язаний громадянською пінною, і водночас перший етап на шляху до утворення СРСР. Автор розкриває приховані, глибинні причини даного явища, адже "Ідею формулою маскувалася 'здійснювана державною партією централізація військового і народногосподарського управління на території існуючих радянських республік", кінцевою метою якої "було створення на уламках Імперії унітарної держави у формі союзу радянських республік" (с. 72).

Донедавна причини господарської руйни в Україні 1920—1921 рр. пов'язувалися з війною. На думку ж автора, "економічний колапс, що

насушилися на країну, був викликаний, перш за все, методами і наслідками націоналізації "командних висот" в економіці" (с. 85).

Політика "воєнного комунізму" в Україні мала ряд особливостей, зокрема, щодо засобів вирішення продовольчого питання. С. В. Кульчицький вважає, що в першій половині 1920 р. продрозкладка в республіці була зірвана. Внаслідок цього більшовики під час збирання хліба переорієнтувалися з комбідів на комнезами -- інституцію, що піднеслася над радами як опора партії на селі. Цей маневр дав їм змогу до кінця року "викачати" з українського села 71,5 млн. пудів зерна. На підставі аналізу висловлювань керівників Радянської держави автор доходить висновку, що вони "вважали продрозкладку, попри чудово усвідомлювану небезпеку її застосування, інтегральним елементом економічної політики перехідного періоду. Тільки вона, за їх переконанням, могла допомогти побудувати на руїнах ринкової економіки омріяний ними соціально-економічний лад" (с. 104).

Нагадуючи, що в історико-економічних працях доперебудовного періоду був відсутній ґрунтовний виклад планів та одержаних результатів у галузі комуністичного розподілу, вчений певною мірою ліквідує цю "білу пляму". Поява в грудні 1920 р. низки декретів уряду Російської Федерації, названих у радянській історіографії "комуністичними", на його думку, свідчила про те, що комуністичний розподіл не пов'язувався з воєнними обставинами, як пізніше намагалися переконати радянських людей історики. Більшовицькі лідери силкувалися створити образ Ідеалізованого ними ж зразка держави якщо не в дійсності, то хоча б на папері.

Дії радянської влади в Україні значною мірою визначало ставлення до неї селянства. Невдачі більшовиків у 1919 р. в книзі пояснюються не традиційним для історичної літератури радянського часу "авантюризмом українського керівництва на чолі з Раковським", а саме хибністю земельної політики більшовиків. На відміну від Росії, де в післяжовтневий період основна частина землі була розподілена між селянами, в Україні за гетьмана Скоропадського відновлювалося поміщицьке землеволодіння, на зміну якому прийшла більшовицька "соціалізація", а фактично націоналізація землі. С. В. Кульчицький висловлює щодо цього думку, яка заслуговує на увагу: курс на комунікацію села здійснювався на основі підзаконних актів, тоді як аграрні закони радянської влади нібито враховували інтереси селянських мас. За цих умов селянам важко було розібратися у хитросплетіннях земельної політики більшовиків, тому вони негативно поставилися до комунізації. Виходячи з наведених міркувань, в праці говориться не про "союз робітників і селян", а про "економічну ворожість" між селом та містом.

Не можна не погодитися з твердженням автора й про те, що "виробництво, функціонування якого за відсутності ринкових важелів вимагало постійного застосування насильства, дедалі швидше деградувало" (с. 140). Неспростовною також є теза про цілковиту залежність республіканських властей від центру, яка стала причиною трагічного становища українського народу в період "воєнного комунізму".

Об'єктом наступного монографічного дослідження С. В. Кульчицького стала "нова економічна політика" більшовиків в Україні¹⁰. У цій аналітично-полемічній праці автор, визначаючи спрямування господарської стратегії більшовиків, підкреслює, що неп означав не зміну концептуальних засад більшовизму в економічних питаннях, а лише тимчасовий маневр, крок вперед, який у майбутньому дав би можливість зробити два кроки назад, до суто комуністичних принципів господарювання.

В книзі спростовується міфологема про те, що неп -- це геніальний винахід більшовиків, натомість проводиться думка про уособлення ними природного плину подій, які дістали відображення в програмах інших

партій, зокрема РСДРП. Отже, неп не міг тривати так довго, як розраховував Ленін. Державна партія повинна була зійти з курсу на півдорозі, не досягнувши поставленої мети.

Дослідник під критичним кутом зору розглядає ідею "місцевого господарського обороту", яка мала забезпечити більшовикам контроль над виробництвом і розподілом, а також концепції "державного капіталізму" - жорстко дозованих ринкових форм і методів, що повинні підготувати базу для повномасштабного впровадження комуністичних принципів організації господарства.

В монографії показано особливості процесу поділу партії на апаратну верхівку і рядових членів, іншими словами, на "внутрішню" й "зовнішню" партію, причому останній належала роль "передавальних пасів" від влади до широких народних верств, а також хід централізації партійно-державної ієрархії. Структурний аналіз місця і ролі партії то-радянської номенклатури у системі влади завершується висновком про те, що "створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії" (с. 68).

Автор відтворює логічно зумовлений ланцюг подій: непродумані соціально-економічні експерименти, які закінчувалися провалом, - зміцнення позицій державної партії в суспільстві — репресії проти потенційної опозиції - - теоретичне обґрунтування терору та його організаційне забезпечення.

Слід вказати і на нові оцінки дослідником засад, на яких створювався Союз Радянських Соціалістичних Республік, а також політики обмеження суверенітету Української РСР з боку центральної влади.

Таким мало дослідженим напрямом втілення в життя "нової економічної політики", як оподаткування, кредитування, акціонування, планове постачання приватного торгового капіталу, політика ціноутворення тощо, присвячена розвідка К. В. Лрбач⁵¹. Опрацювання широкого спектру документів дозволило автору відобразити складні стосунки держави з непманами, позитивні зрушення в економіці в результаті активізації приватної ініціативи та виродження ринкових відносин, а також прагнення органів радянської влади контролювати діяльність підприємців.

Парадигмою доперебудовної історіографії були праці, в яких соціальні колізії змальовувалися чорно-білими фарбами за принципом: все, що виходило за межі більшовицького уявлення про соціалізм або мало найменші ознаки опозиційності, таврувалося як вороже і таке, що не повинно існувати. Спроба втиснути в прокрустово ложе теорії та практики "класової боротьби" будь-які прояви суспільної активності на ділі означала жорстокі розправи з усіма, хто виявляв незгоду з діями радянської влади. Особливих страждань віч більшовицького правління зазнало селянство, яке уособлювало соціально-економічні, моральні засади українського суспільства, було носієм його традиційних цінностей.

Реакції селян на дії тоталітарного режиму присвячена публікація О. І. ГанжіЧ За словами автора, більшовики ввели в оману селянство, обіцяючи йому землю, господарську свободу, а на ділі примусивши його тягти ярмо "воєнно-комуністичної" колісниці. За допомогою чергової конструкції -- ідеологемі — вони приписали собі пріоритет у вирішенні віковичного аграрного питання. Натомість, ігноруючи корінні інтереси села, одразу після захоплення влади в Україні більшовики стали втілювати в життя власну програму організації сільськогосподарських відносин.

Дефініції "політичний бандитизм", "куркульська контрреволюція" тощо недвозначно вказували на те, як сприймався партійним керівництвом селянський опір грабіжницьким поборам нової влади. В праці наводяться численні документальні свідчення того, як створювалися і діяли каральні органи, аналізуються зміни в соціальній суті селянського руху, що загострював громадянське протистояння в укра-

їнському селі протягом 1920—1921 рр. Дослідниця акцентує увагу на використанні легітимних форм селянського спротиву в середині 20-х років -- безпартійних селянських конференціях, виборах до сільських і волосних рад тощо, характеризує засоби, з допомогою яких більшовики намагалися нейтралізувати вплив селянства, особливо середнього і заможного, на розвиток подій, витіснити його на периферію суспільного життя.

Новий виток протистояння між селом і владою, як свідчать наведені архівні документи, пов'язаний з хлібозаготівельними кампаніями 1926/27, 1927/28 років. Перехід держави до надзвичайних заходів для вилучення хліба знаменував закінчення непу и наростання 'загрози виникнення нової громадянської війни.

Ще одна сторінка вітчизняної історії, над якою нависла шовієсна фігура замовчування, пов'язана з голодоморами, що через кожних 10—15 років косили населення України у 20—30-х роках. З'ясуванню справжніх причин голоду 1921—1923 рр. та його наслідків присвячена праця С. В. Кульчицького й О. М. Мовчан⁵³. Документи, залучені вченими, неспростовно доводять, що головною причиною продовольчої катастрофи було введення продрозкладки - "своєрідного другого вачання кріпосного права". Але якщо в Росії з весни 1921 р. замість насильницького вилучення сільськогосподарської продукції запровадили проднодаток, доповнений правом продажу її лишків на ринку, то в Україні грабунок села продовжувався.

Автори показують, як з допомогою статистичних маніпуляцій та волюнтаристських оцінок більшовицький центр завищував дані про реальний урожай зернових в Україні й відповідно встановлював розмір продподатку, який, по суті, продовжував залишатися розверсткою. Функціонери ж вищого ешелону УСРР не змогли (а дехто й не прагнув цього) добитися від Москви поступок. До того ж потреби Російської Федерації в харчових продуктах і необхідність надання допомоги спустошеному посухою Поволжю визнавалися пріоритетними навіть на шкоду власному населенню.

При цьому Україна не отримала за вивезений хліб ніякої компенсації. За словами дослідників, "нереальність хлібозаготівельних планів... призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель" (с. 15—16). Це загострило соціальну атмосферу на селі, спровокувало селянські виступи, на що більшовики відреагували застосуванням збройної сили для придушення заворушень.

Вже восени 1921 р. стали відчутними перші згубні наслідки лєнінської політики. В той же час ЦК КП(б)У, як свідчать автори, рекомендував губкомам партії відрізняти голод у Росії і неврожай в Україні, а наслідки останнього долати власними силами. В цьому, як і в інших, випадках, правляча партія діяла традиційними методами: то оприлюднювала декларативні папірці про допомогу голодуючим (з січня 1922 р. інформаційна блокада голоду припинилася за вказівкою центру), то вюгучала рештки того, що утримувало людей на межі існування і смерті.

Характерно, що і за такої складної ситуації правлячі кола намагалися перекласти тягар допомоги голодуючим на інші категорії населення, в тому числі духовенство, релігійні громади, мешканців міст, та поблизнірському заперечити факт голоду перед представниками зарубіжних добродійних організацій, які все ж спромоглися зробити свій внесок у справу допомоги голодуючим губерніям України. Злочин проти народу тривав і в 1922—1923 рр., коли, незважаючи на складне становище з продовольством, держава у великих розмірах експортувала сільськогосподарську продукцію.

На жаль, і в даній публікації немає відповіді на питання, скільки людських життів коштували Україні каннібалістичні експерименти "кремлівських мрійників". Існують об'єктивні причини цього -- відсут-

ність демографічної статистики, значний відрізок часу, що розділяє переписи 1897 і 1926 рр., тощо. Однак дана праця сприймається як серйозний крок на шляху подолання історичного "беспамятства".

У вересні 1993 р. в Києві відбулася міжнародна наукова конференція "Голодомор 1932— 1933 рр. в Україні: причини і наслідки". Доповіді її учасників, видані у вигляді матеріалів⁴, рі шяться за методологічними прийомами, постановкою питань, глибиною проникнення в суть проблеми і навіть емоційним забарвленням - від насиченої внутрішньою енергетикою і душевним болем (Івана Драча) до зважено-аналітичних (С. Кульчицького й Д. Мейса).

С. В. Кульчицький акцентував увагу на тому, що на відміну від голоду початку 20-х років голодомор 1932— 1933 рр. став не стільки наслідком комуністичного будівництва, скільки його інструментом. Тоталітарна влада використала терор голодом як засіб досягнення в сільськогосподарстві мети, сформульованої в програмі РКП(б) у березні 1919 р. Дослідник оцінює втрати населення України від голоду 1932— 1933 рр. в інтервалі 4,5— 4,8 млн чол.

Дискутуючи з С. В. Кульчицьким, Д. Мене висловив думку, що голодомор в Україні був "засобом тиску на селян з метою провести повну колективізацію сільського господарства", і спричинений він суто економічними факторами. Американський учений переконаний, що "політика голодомору тягнеться до всіх сфер політичного життя, в тому числі й національної політики" (с. 19), і спрямовувалася проти "українізації", самодостатнього розвитку республіки.

В. Косик вбачає одну з основних причин голоду в тому, що сталінське керівництво штучно гіпертрофувало загрозу з боку західних країн, зокрема Великобританії, і, боячись втратити Україну, намагалось "умиротворити" її таким чином.

Національний аспект голодомору розкритий у доповіді В. Марочка. Результатами досліджень людських втрат України протягом 70 років радянської влади, в основу яких покладено історичне системне картографування, поділилися М. Дмитрієнко та О. Маркова.

Механізму тоталітарної держави та проблемі голоду в історичній ретроспективі присвячена доповідь П. Панченка.

Маловідомі епізоди голоду 1921— 1923 та 1946— 1947 рр. розглянуті в повідомленнях О. Мовчан та О. Веселової.

Учасники конференції на підставі всієї сукупності оприлюднених фактів сформулювали ряд висновків (зокрема, про національну спрямованість геноциду) і прийняли рекомендації, що стосуються подальшого вивчення голодомору і правовій оцінці подій 1932— 1933 рр. в Україні вищим законодавчим органом країни.

Подіям 1931—1933 рр. в Україні присвячено ще дві невеликі праці⁵. У першій з них розповідається про форми і методи соціальної забезпечення дітей в ті роки. Автор другої -- С. В. Кульчицький - на підставі аналізу статистичних даних, у тому числі перепису 1937 р., висловив думку, що втрати населення України від голоду 1933 р. перевищували 3 млн. чол.

Генетична запрограмованість більшовизму на боротьбу з інакомисленням, опозиційністю, плюралізмом думок знайшла вияв у послідовному переслідуванні різних політичних партій. Воно ставало більш жорстоким у міру зміцнення позицій більшовиків на вершині влади.

З результатами вивчення форм і методів політичної дискредитації, знекровлення й ліквідації своїх ще дореволюційних противників -- есерів та меншовиків - знайомить праця С. А. Кокіна й О. М. Мовчан⁶. Це, по суті, висвітлення зародкового етапу формування й діяльності репресивного механізму радянського режиму, апробації ним тих прийомів, з допомогою яких більшовицький каральний апарат створював умови для безроздільного панування в державі.

Автори не сумніваються, Ідо однією з причин гонінь, яких зазнавали члени РСДРП, було небажання більшовиків ділити з будь-ким вплив у профспілках. А саме в них позиції меншовиків вважалися традиційно міцними. Інкримінуючи меншовицьким літерам профспілок співробітництво з білогвардійською адміністрацією, більшовики діставали карт-бланш на розгром РСДРП. До речі, коли мова заходить про організацію Кірсти, автори публікації дещо спрощено визначають мету її створення - "формування військових робітничих загонів ;щя Добровольчої армії" (с. 20). Не вдаючись до розлогої аргументації, слід все ж висловити думку, що завдання кірстівської профспілки були значно ширшими ^{^7}.

Політичний егоцентризм більшовиків гранично збіднив палітру юнацьких та молодіжних організацій. Публікація В. І. Прилуцького⁸ переконує читача в *тому*, що зникнення небільшовицьких молодіжних об'єднань, які у своїй діяльності спиралися на значні верстви населення, відбулося не внаслідок об'єктивних закономірностей, а в результаті політичної лінії більшовиків, спрямованої на уніфікацію та монополізацію політичного життя радянського суспільства.

Питання, пов'язані з формуванням державних кордонів України у часи визвольних змагань та міжвоєнний період, висвітлені в історичній розвідці В. Д. Боїчка, О. І. Ганжі, Б. І. Захарчука ⁹. Проблема міждержавних кордонів є настільки важливою, що й сьогодні в політичних колах сусідів нашої країни не вщухають дискусії навколо неї. Становлення суверенної України як рівноправною партнера світового співтовариства неможливе без пошуку взаємовигідних рішень у територіальному розмежуванні з Росією, Польщею, Румунією, Угорщиною, Словаччиною. Тому публікація стала своєчасним і необхідним науково-об'єктивним дослідженням реалій, що склалися. Висновки і узагальнення авторів були використані в процесі підготовки ряду міжнародних угод і в ході активних міжнародних контактів України після здобуття нею незалежності.

Незвична для вітчизняної історіографії праця, що подає персональний склад керівних органів комуністичної партії з часу її заснування до 1989 р., створена С. В. Кульчицьким⁶⁰. Для спеціалістів, які займаються вивченням радянської доби, вона стала незамінним довідниковим виданням, що дає змогу уникнути неточностей, зайвої плутанини у прізвищах, назвах керівних органів тощо.

Як відомо, більшовицька партія створила своєрідну систему підготовки кадрів для всіх сфер державного життя і номенклатурний порядок їх ротації. В її основу було покладено класовий підхід, суть якого полягала в наданні переваги вихідцям з пролетарських верств й відвертій дискримінації інших соціальних груп. В радянській історіографії питання підготовки кадрів розроблялося досить активно, але в руслі відомих партійних настанов. Замовчування і приховування негативних сторін державної політики щодо вирішення проблеми спеціалістів з часом великою мірою знецінили такі праці.

Вакуум, що утворився, поступово заповнюється публікаціями, позбавленими ідеологічної закомплексованості. Серед них розвідка Л. Ф. Шепель⁶¹, у якій дається характеристика робітфаків, що були породженням командно-адміністративної системи, з усіма притаманними їй перевагами і вадами. Автор підкреслює, що за умов підозрілого ставлення до інтелігенції з дореволюційним стажем більшовицький режим міг розраховувати лише на особливі форми і методи підготовки великої кількості спеціалістів з "низів". В основному цей план вдалося втілити в життя.

Політичні метаморфози кінця 80 -- початку 90-х років, що поклали кінець тоталітарній системі, зробили можливою демократизацію суспільного життя і, безперечно, не могли не позначитися на розвитку

історичної науки. Доступ до деяких раніше конфіденційних архівних джерел, відсутність "дамоклового меч" партійної цензури, зрослі Ігублікаційні можливості створили умови для підготовки якісно нового рівня досліджень у галузі суспільних наук. "Хвороба зростання" не обійшлася без таких ускладнень, як надмірне захоплення критиканством, сенсаційністю, очорнюванням минулою тощо. Однак водночас серйозні учені дістали можливість переглянути своє бачення багатьох явищ і процесів й скористалися нею.

Особливо "замінованою" ідеологічними штампами, жорстко зцементованою виробленими "на горі" конструкціями виявилася історія другої світової війни. Це не випадково, адже данин порівняно короткий період позначенні! величезною кількістю страждань, трагізму і героїзму народу, що його неможливо порівняти за насиченістю та емоційною напругою з іншими. До гою ж інерція мислення, спосіб, у який формувалося сприйняття війни в радянський час, несли потенційний заряд спротиву новим поглядам на цей найбільший катаклізм в історії людства. Виявилось, що і в незалежній Україні проблеми війни часто слугували відправною точкою не лише мітингових пристрастей, наукової полеміки, але й палких політичних дискусій у Верховній Раді.

Тому спеціалісти з історії війни виявилися в повнохгу розумінні слова "на передовій", а результати їх досліджень - *nil*. прискіпливим поглядом громадськості та людей, що беруть активну участь у виробленні політичного курсу держави.

Минуло 6 років з дня проголошення суверенної Української держави. Вляглися пристрасті, вщухли ідеологічні сутички, які не стихали під час відзначення ювілейних дат (50-річчя визволення України від нацистських загарбників та 50-річчя Перемоги радянською народом у Великій Вітчизняній війні). Час підвести деякі підсумки, оцінити те, що зроблено істориками, за останні роки.

Безумовно, публікації в "Історичних зошитах" не можуть лати повної картини, але показують основні напрями наукового пошуку в галузі історії війни. Перше, що впадає у вічі, — оновлення тематики, постановка питань, на які раніше накладали "табу" або вважали "нечитабельними". Практика довела хибність таких настанов, якщо за справу беруться фахівці, не обмежені вузькими рамками соціального замовлення.

Останніми роками вийшло кілька праць відомого вченого, доктора історичних наук М. В. Ковалю, позначених новими методологічними підходами, оригінальними концептуальними рішеннями. У одній з них, виданій Інститутом історії України⁶², автор ділиться власними роздумами про засоби виконання завдань, які стоять сьогодні перед істориками другої світової війни.

Дослідник показує моральну і наукову шкоду, заподіяну історичній науці сумнозвісною "опікою" відповідних органів, глорифікацією воєнних подій.

Не обмежуючись констатацією та коментуванням "вузьких" місць, автор пропонує конкретні шляхи усунення історіографічних збочень. Пріоритетне місце в цій справі надається осмисленню історії війни, тобто майже нерозробленому напряму історичних досліджень. Не повинні лишатися поза увагою науковців й помилково відкинуті свого часу радянською історіографією геополітичний, кліматичний, демографічний, національно-релігійний фактори війни.

Як відомо, характерною ознакою радянської літератури була своєрідна інтерпретація ролі особи в історії. Щодо війни ця риса виявилася особливо винукло, адже на догоду чертовому "хазяїну" препарувалися не лише окремі її епізоди, а й цілі періоди. Звиси — принципові перекоси, кардинальне зміщення акцентів у діапазоні "до навпаки", спотворення реального ходу подій, замовчування окремих фактів.

Торкаючись наболілих питань термінологічно-понятійного апарату, вчений закликає відмовитися від їх ідеологічної заангажованості. Заслужують на підтримку й теза про нагуманієть дискусії щодо назви війни, і пропозиція застосувати паралельні назви без будь-якого ідеологічного навантаження.

Праця містить періоди цієї війни: автор окреслює участь України у ній вереснем 1939 -- травнем 1945 р. Задіяність українських людських та сировинно-промислових ресурсів на час розгрому Квантунської армії на Далекому Сході dochовляє, на нашу думку, рочиігирити ці хронологічні рамки до вересня 1945 р.

М. В. Коваль піддає критиці одну з цих пральних тез радянської історіографії - про "всенародний характер партизанського руху в Україні у 1941—1944 рр." Він наголошує, що ця "аксіома" не підтверджується ані з демографічного, ані з соціального, ані з етнічного боків. 501 тис. партизанів і 100 тис. підпільників - це вольова, директивна цифра, використана в літературі * політичних міркувань (с. 31).

Дана праця стала ще одним кроком на шляху рочвінчання усталених стереотипів (про несподіваність нападу Німеччини на СРСР, "превентивну війну" та ш.). Логіка аналізу причин не готовності СРСР до воєнних дій, низької боєдатності його Збройних Сил чнімає будь-які сумніви щодо морально-психологічної кризи Червоної армії, що стала наслідком внутріполітичних метает у суспільстві.

Торкаючись проблеми колабораціоналізму, дослідник звертає увагу на один з її компонентів - поліцейські підрозділи, до яких увійшли в основному ті, хто свого часу зазнав утисків з боку більшовицької влади.

Автор зазначає, що в радянські часи штучно замовчувалося й таке "нефучне" "єврейське питання". Чи не вперше у сучасній вітчизняній науковій літературі подається неунереджена оцінка украшсько-єврейських стосунків у період холокосту. В праці розкриваються й інші недостатньо вивчені сторінки окупаційного "нового порядку", встановленою гітлерівцями на території України.

Серед питань, які потребують очищення від політичних нашарувань, дослідник називає життя населення в період війни, роль союзників у розгромі нацистів, значення матеріальної допомоги, наданої ними Радянському Союзу, тощо.

Особливістю даної публікації є те, що кожній вузловій проблемі М. В. Коваль прагне дати свіже, нешаблонне тлумачення. Це підштовхує як пересічного читача, так і спеціаліста до роздумів, пошуку власної відповіді на порушені питання. Цьому сприяє не лише залучення невідомих раніше фактів, але й новаторське тлумачення хрестоматійних питань.

Однією з наистійкіших міфологем радянської історіографії був радянсько-німецький договір 1939 р. Лише на 1 з'їзді народних депутатів СРСР вперше було обнародовано секретний протокол до цієї угоди, який майже півстоліття приховувався від радянського народу. На шпальтах періодичної преси з'явився потік публікацій про радянсько-німецькі документи, які викривали ганебну суть зовнішньополітичної стратегії Сталіна в передвоєнні роки. Однак першою ґрунтовною працею, спрямованою на поглиблений аналіз причин, які зумовили підписання "пакту Молотова—Ріббентропа", стала розвідка В. С. Ковалю⁶⁷.

Не переповідаючи змісту праці, акцентуємо увагу лише на окремих висновках і узагальненнях, зроблених визначним фахівцем у галузі міжнародних відносин воєнної доби:

на шлях договору з Гітлером Сталіна підштовхнули Мюнхен, двозначна позиція Англії, відмова Польщі від допомоги СРСР у боротьбі проти гітлерівської агресії, а найбільше його власне прагнення перехитрити всіх;

- уклавши пакт із Сталіним, Гітлер роз'єднав своїх ворогів, що катастрофічно погіршило їх військово-стратегічне становище;
- договір зв'язав руки Радянському Союзу, який не міг в'фучатися у розвиток події в Західній Європі, де Гітлер долав жертву за жертвою;
- пакт не прискорив початок другої світової війни, яку Гітлер розв'язав за власним графіком;
- несподіваність нацистською нападу на СРСР не була пов'язана з пактом, її зумовила помилкова оцінка міжнародної ситуації Сталіним, нерозуміння ним планів Гітлера. За цих умов у всій своїй потворності виявилися такі риси тоталітарної системи радянською зразка, як непрофесійність окремих підрозділів розвідки, холуйство партійно-радянської номенклатури, прагнення за будь-яку ціну доголити Хазяїну;
- катастрофа 1941 р., безприкладні поразки Червоної армії були закономірним результатом антидемократичної організації суспільства. Багаторічні жертви -- ціна, яку заплатив радянський народ за самовпевнений політичний курс сталінської верхівки.

В дещо іншому жанровому руслі В. С. Коваль звертається до подій осені 1939 р., поєднавши розгорнутий коментар книги польського історика К. Лішевського "Радянсько-польська війна 1939 р.", що стала першою узагальнюючою працею на дану тему, з власною концепцією початкового етапу другої світової війни¹⁴. Визначаючи високий професійний рівень дослідження польського фахівця, В. С. Коваль подає своє бачення того, про що написано в книзі, і тих епізодів, про які в ній нічого не сказано. Якщо К. Лішевський надає пріоритетне значення військовим питанням, то український вчений юсереджується на політичних аспектах проблеми, щоб показати, "що саме зажерливі загарбницькі задуми щодо України з боку тодішніх польських лідерів призвели їх до цілковитого політичного запаморочення, а Польщу — до вересневої катастрофи" (с. 8).

Аналіз міжнародної передвоєнної ситуації та контактів дипломатів різних країн зроблений автором з точки зору так званого "українського питання". Основну увагу при цьому із зрозумілих причин приділено політичним планам правлячих кіл Польщі, Німеччини та Радянського Союзу щодо України, зокрема Закарпатської, трактуванню "радянсько-німецького договору про дружбу і кордони" від 28 вересня 1939 р. і секретних протоколів до нього, а також характеристиці сталінських дипломатичних зусиль щодо Польщі.

Автор розставляє крапки над "і" в питанні про час і перебіг подій під Львовом, викриває цинічну позицію Сталіна в польсько-українському питанні.

Однією з найбільш трагічних сторінок другої світової війни був холокост - масове знищення нацистами єврейського населення. Написано про це багато, однак питання, пов'язані з теоретичним обґрунтуванням расової неповноцінності цілих народів, засобами впровадження в суспільну свідомість стереотипів арійської маячні, підготовкою практичних кроків для їх втілення в життя, досліджені ще недостатньо. Саме цим проблемам присвячена публікація В. С. Ковалю. Подаючи характеристику нацистською расизму в контексті історії антисемітизму, автор звертає увагу не лише на його ідейно-теоретичне підґрунтя, але й показує, яким чином це потворне явище стало засобом досягнення політичних цілей. У праці міститься оцінка внеску Гітлера і Розенберга до "скарбниці" нацистської думки в галузі расових стосунків, вказується, за допомогою яких методів у свідомості німецького народу формувався образ ворога в особі єврейського населення, а також аналізується практика "етнічних чисток", застосована гітлерівцями ще до нападу на СРСР.

Як і попередня, ця праця містить численні витяги з документів, однак у ній відсутні посилання на відповідні джерела, що певною мірою обмежує пізнавальні можливості читача.

Про першу масову акцію геноциду на території СРСР та її усієї Європи розповідається в публікації С. Я. Слисаветського⁶⁵. 38 536 мешканців Бердичева пішли в небуття восени 1941 р. Використовуючи архівні документи, спогади свідків, що залишилися живими, книги В. Гроссмана, І. Еренбурга, Ю. Шульмейстера, автор доводить, що масові вбивства у місті були заздалегідь спланованою акцією, яка повністю відповідала арійській теорії та нацистській практиці під час "походу на Схід". В праці йдеться про героїзм колишніх жителів Бердичева єврейської національності на фронтах і в партизанських загонах, увічнення пам'яті загиблих.

Тій же темі присвячена розвідка вію мого вченого, професора С. Я. Борового, яка підготовлена ще у 1946 р. для "Чорної книги", але раніше так і не побачила світ⁶⁶. Це ще одне неспростовне звинувачення на адресу людиноненависницького режиму, вирок нацистській арійській теорії та жажливій практиці гітлеризму.

В 1994 р. "Історичні зошити" опублікували невелику, але змістовну працю члена-кореспондента НАН України В. І. Клокова про особливості тактики і стратегії радянських партизанів у боротьбі проти окупантів⁶⁷. В такому розрізі ця тема цивільними істориками ще не розглядалася. Враховуючи, що Всеволод Іванович брав безпосередню участь у діяльності партизанських формувань, а після закінчення війни тривалий час займався вивченням і узагальненням досвіту партизанського руху, його вихід на теоретичний рівень осмислення проблеми видається цілком логічним кроком.

Паралелі, проведені між громадянською та Великою Вітчизняною війнами, засвідчили, що радянське командування надавало великого значення партизанським і підпілним формам боротьби з противником. Однак, як з'ясувалося, міркування керівників держави, деталізовані у військовій доктрині, та рівень підготовки армії до ведення такої боротьби явно не відповідали один одному. Шапко закидацькі настрої, що домінували в Збройних Силах, підживлювали скептичне ставлення до належного організаційного забезпечення підготовки армії до специфічних форм опору ворогу. Внаслідок цього напередодні війни не було спеціальних розробок, загальної стратегічної лінії. Репресії 1937-1938 рр. знекровили не лише командний корпус регулярної армії, але й знищили тих небагатьох, які мали певний досвід організації партизанських загонів. Ці та інші причини, наведені автором, є вичерпною відповіддю на питання: хто і чому винен у невдачах початкового етапу війни. Саме толгу, за періодизацією дослідника, перший відрізок діяльності партизанів був позначений боротьбою за власне виживання.

Другий період характеризувався наступальними діями, рейдами по тилах противника, організацією чіткого зв'язку з'єднань з командними центрами. Саме навесні—влітку 1943 р. найбільш ефективною формою їх боротьби стала "рейкова війна", результати і вплив якої на хіт війни оцінює автор. З наближенням лінії фронту тактика партизанських загонів змінюється: вони дедалі тісніше координують свої акції з армійським командуванням.

Що ж до цифрових даних, які характеризують рівень розмаху й наслідки партизанського руху, то окремі з них викликають сумнів. Так, без критичної оцінки й коментарів наводяться відомості про 766 партизанських загонів та 613 диверсійних груп і результати їх діяльності на 1 травня 1942 р. (с. 39). Більш точно відображають дійсний стан речей цифри на березень 1943 р. - 7 великих з'єднань і 35 загонів загальною чисельністю 15 тис. осіб (с. 40). Без авторського коментаря залишається й кількісна оцінка партизанського руху, подана Українським штабом партизанського руху наприкінці 1943 р.: 46 великих з'єднань, 1993 загони і розвідувально-диверсійні групи, в яких налічува-

лося 100 тис. чол. (с. 47). Потребує уточнення також кількість ворожих сил (500 тис. чол.), виведених з ладу партизанами України.

Однак в цілому праця В. 1. Клокова прокладає нові напрями в дослідженні партиїнської тематики, розкриває ще невичерпані резерви наукового пошуку.

Проблеми життя та побуту міського населення на визволеній території України в період Великої Вітчизняної війни стали об'єктом вивчення Т. В. Вронської⁶³. Базуючись на великій кількості архівних документів, автор аналізує заходи державних інституцій щодо організації комунальної господарства і транспорту, пошуку шляхів розв'язання житлової та продовольчої проблем, соціального забезпечення інвалідів війни, родин фронтовиків та дітей, що втратили батьків.

Ілюструючи численними фактами катастрофічне становище, в якому опинилися міста України після вигнання з них гітлерівців, дослідниця детально аналізує заходи радянських властей щодо забезпечення їх належного санітарно-епідеміологічного стану, шляхи вирішення житлового питання, оскільки відновлення житлового фонду після того, як лінія фронту двічі спустошливою хвилею пройшла по українській землі, потребувало неординарних рішень і значних капіталовкладень. В праці розкриваються особливості карткової системи постачання населення продуктами харчування, промисловими товарами, предметами широкого вжитку. Дослідниця публікує цікаві, невідомі раніше документи про матеріально-іобучове становище родин фронтовиків, інвалідів війни, дітей-сиріт, характеризує заходи держави щодо їх поліпшення.

Книга містить багато сюжетів, які донедавна сором'язливо замовчувалися або ретушувалися. Прагнучи бути гранично об'єктивною, Т. В. Вронська віщає належне й організаційним можливостям централізованої радянської системи, але водночас спиняється і на викривленнях, зловживаннях, збоченнях у соціальній сфері, яких припускалися номенклатурне чиновництво і партійні функціонери.

Одним з важливих напрямів, на яко\гу повинні зосередити свої зусилля історики, є міжнародні зв'язки України, а також міжнаціональні стосунки в республіці в роки другої світової війни та після її закінчення. Саме тут слід шукати відповіді на питання про геополітичне значення України, роль "української проблеми" у війні.

Пакт Молотова— Риббентропа, а потім розгортання воєнних дій на радянсько-німецькому фронті створили умови для чергового загострення українсько-польських взаємин, оголили їх больові точки, що своїм корінням сягали у глиб віків⁶⁴. Спроба одним ударом розрубати "гордіїв вузол" суперечностей, здійснена за сценарієм Сталіна у 1944— 1946 рр., лише частково вирішила проблему, залишивши ще один рубець у свідомості та історичній пам'яті обох народів. Сучасний стан відносин між Україною і Польщею сповнює надією не лише на взаємовигідне співробітництво та успішне подолання взаємних претензій, але й на об'єктивне осмислення гіркого досвіду минулого. Ось чому появу монографії О. В. Буцько можна вітати як своєчасну і необхідну. Побудована на закритих раніше архівних джерелах, книга містить не лише постановку багатьох питань, пов'язаних з підготовкою і реалізацією угоди від 9 вересня 1944 р. між Польською Республікою та УРСР, але й зважене, об'єктивне їх висвітлення.

Розглядаючи Західну Україну як сферу інтересів різних держав та військових формувань на зразок АК, ОУН— УПА, автор показує, як непримиренна боротьба між польськими та українськими загонами створила нестерпну міжетнічну атмосферу, в якій найбільше страждало населення краю. Тому план радянського керівництва виглядав зовні як щире прагнення припинити терор і нормалізувати становище, хоча мав ще одну, приховану стратегічну мету: підірвати польський та український

національно-визвольний рух у регіоні. Характеризуючи організаційні заходи, спрямовані на виконання міжурядової угоди, відносини уповноважених та представників обох сторін, дослідниця дійшла висновку, що "саме НКВС був органом практичного здійснення всіх закулісних планів післявоєнного розподілу сфер міжнародного впливу" (с. 43).

О. В. Буцько належить пріоритет введення до наукового обігу статистичних даних про кількість українського населення, евакуйованого з Польщі, та польського населення, переселеного з України. За її підрахунками, ця кількість становила відповідно 482 880 (97 % тих, хто підлягав переселенню) та 810 415 осіб (91 %). В праці міститься також багато статистичного і фактичного матеріалу про методи вирішення радянською військово-бюрократичною машиною питань, пов'язаних з прийомом, розселенням, влаштуванням на роботу в УРСР прибулих з Польщі. Показано і те, як приїжджі сприймали повної суспільний лад, колгоспну систему господарювання, моральний клімат у країні.

Загалом праця повертає відчуття історичної істини, допомагає змінювати підвалини нових - чесних і рівноправних - взаємовідносин між двома сусідніми народами.

В контексті міжнародних відносин воєнної доби розглядаються й допомогіві акції зарубіжної громадськості народу України в монографічному дослідженні Т. В. Вронської *за* О. С. Лисенка⁷⁰. Радянські історики зверталися до питання про взаємини української еміграції з прагматичною в основному і площині військово-політичних пош'г. У даній праці зроблена спроба подати зважену і збалансовану картигу допомогіві діяльності української діаспори США, країн Латинської Америки і Європи.

Книга містить історичну довідку про генезис української діаспори зарубіжжя, характеристику політичної орієнтації її громадських об'єднань. Благодійницькі акції емігрантських кіл подано на фоні організаційного життя українських громад, і по дає можливість усвідомити, наскільки складно іноді проходив процес зближення рішх таборів української спільноти.

У праці вперше реконструюються всі ланки проходження гуманітарних вантажів -- від збирачів до адресатів допомоги. Детальний розгляд документів однієї з них -- баз "Різноекспорту" СРСР -- дав підстави для узагальнення обсягів усього вантажопотоку, що йшов ьза кордону до Радянського Союзу і України зокрема.

Порівняння обсягу загальносоюзних гуманітарних надходжень із кількістю подарунків, що надійшли в Україну, дала змогу встановити долю благодійницької допомоги, яку одержали окремі верстай населення УРСР (інваліди, діти-еироти, багатодітні родини тощо).

Автори не приховували віт читача і факти зловживання і боку деяких посадових осіб, причетних до розподілу закордонних пожертвувань, а також людей, яких доля винесла на вищі суспільні шаблі.

В монографії розглядаються допомогіві акції зарубіжної громадськості на користь біженців, репатріантів та військовополонених українського походження, які опинилися в європейських країнах, а також проблеми репатріації. Адже завдяки зусиллям діаспори саме з цього контингенту формувалося поповнення української еміграції у країнах Америки та Європи.

Одггією з найбільш актуальних тем постперебудовної вітчизняної історіографії, на терені якої схрещувалися полярні політичні концепції, стала історія визвольних змагань у період другої світової війни. Не вдаючись до розкриття суті проблеми, все ж маємо відзначити залежність сучасної самосвідомості та настроїв суспільства від способу вирішення цього надзвичайно складного для сприйняття питання. На підтвердження цієї думки нагадаємо про вододіл, який незримо поділяє в наш час тих, хто визнає позитивні моменти в діяльності ОУН— УПА, і

тих, х'ю повністю і безапеляційно засуджує роль націоналістичного підпілля в роки другої світової війни. На шпальтах періодичної преси, під час мітингів і конференцій зламано багато списів, але, на нашу думку, до зближення позицій сьогодні ще дуже далеко. Тому науковці повинні подвоїти зусилля, аби відтворити найбільш точну картину подій, пов'язаних з історією ОУН—УПЛ.

"Історичні зошити" в 1995 р. опублікували нарис В. В. Дзюбака про неординарну постать командуючого "Поліської Січі" УПА—УНРЛ Т. Бульби-Боровця⁷¹. Спираючись на оригінальні архівні матеріали, дослідник висвітлює маловідомі та суперечливі сторони діяльності родоначальника Української Повстанської Армії, розкриває зміст його заходів, спрямованих на консолідацію всіх націоналістичних сил України. Аналізуючи причини невдач Т. Бульби-Боровця, автор доходить висновку, що його тривала орієнтація на німців "дискредитувала салгу кінцеву мету діяльності "Поліської Січі" УПЛ—УНРА -- створення української самостійної суверенної соборної держави" (с. 58).

25— 26 серпня 1992 р. в Києві відбулася Всеукраїнська наукова конференція, в якій взяли участь вчені українських та зарубіжних установ, що вивчають історію ОУН і УПЛ. Матеріали цього форуму⁷² засвідчили, що ввітчизняні фахівці у вивченні даної проблеми вийшли на якісно новий щабель, зріс інтерес до тематики, пов'язаної з націоналістичним підпіллям 40— 50-х років. Обсяг нашої публікації, на жаль, не дозволяє спинитися на всіх виступах, однак кілька міркувань, висловлених учасниками конференції, заслуговують на увагу.

Критичний аналіз програмних засад ОУН запропонували слухачам М. Прокоп ("УПА і демократизація програми ОУН") і С. Процик ("Розвиток програми визвольної боротьби ОУН (1943— 1945)"). Характеризуючи початкову фазу підпільного повстанського руху, дослідники наводять різні його кількісні показники. Якщо А. Жукіізький ("Як творилася Українська Повстанська Армія") говорить про 10 тис. членів УПЛ, -то І. Миткалик ("Українська Повстанча Армія - Українська народно-революційна армія отамана Тараса Бульби-Боровця") називає іншу цифру — 3 тис. Немає однастайності також у визначенні сил націоналістичного підпілля пізнішого часу. А. Камінський ("Визвольна боротьба і питання жертв УПА") вважає, що взимку 1943— 1944 рр. УПЛ мала найбільший особовий склад - 40 тис. осіб разом з підпільними кадрами ОУН. Через рік під час переходу лінії фронту на радянську територію чисельність УПА оцінювалася в межах 20— 25 тис. чол. В. Косик ("Ставлення німців до ОУН і УПА"), базуючись на німецьких архівних документах, доводить, що гітлерівське командування перебільшувало реальні сили оунівців, зокрема, в Галичині, де, за даними ворога, діяло приблизно 80 тис. повстанців.

У доповіді М. Ковалю ("Бандерівське підпілля на території третьою рейху") висвітлюється розгортання мережі ОУН за межами України. Міжнародним аспектам проблеми присвячені повідомлення С. Бутка ("ОУН—УПЛ і українсько-російські відносини") й О. Голобуцького ("УПА й поляки: довгий шлях до порозуміння").

В центрі уваги дослідження В. Грипевича ("УПА і Червона армія") — протистояння повстанців регулярним радянським військам на завершальному етапі війни та його наслідки.

Нові документи, які розкривають тактику і стратегію радянських спецорганів у придушенні національно-визвольного руху в Україні, оприлюднив І. Білас ("Форми та методи діяльності НКВС— МДБ у боротьбі проти ОУН—УПА").

А. Камінський висвітлює питання про втрати націоналістичного підпілля. За його даними, жертви УПА— ОУН— УГВР становили 8— 10 тис., або, за завищеною статистикою, - 16— 20 тис. осіб.

Цікаві думки, нові факти, їх оригінальне тлумачення прозвучали у виступах Є. Стахів ("Еволюція українського націоналізму — від тоталітаризму до демократії: Думки про ОУН (бандерівців)"). В. Сергійчука ("Радянські партизани про ОУН—УПА"), В. Кучера ("Українська Повстанська Армія в Закерзонні"), С. Білоконя ("Слідчі справи НКВС: джерелознавчі проблеми"), П. Медведка ("Українське націоналістичне підпілля в Східній Україні за документами поліції безпеки та СД"), В. Ковалю ("ОУН—УПА і Німеччина"), Г. Дичковської ("УПА і гуманізм") та ін.

Конференція визначила напрями Юшуково-аналітичної роботи, перспективну тематику досліджень, сформулювала проблеми, які потребують першочергового розв'язання.

27—28 жовтня 1994 р. в Інституті історії України відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 50-річчю визволення України від фашистських загарбників, її матеріали були опубліковані окремою книгою⁷³. В її роботі взяли участь науковці України, Росії, Канади, США, Франції, які ренрезентували різні історичні школи. Це сприяло зіставленню різних методологічних систем у вивченні історії, плішим дискусіям, хоча участь представників раду громадських організацій у засіданнях часто переводила наукову полеміку в ідеологічне русло.

За тематичною ознакою доповіді згруповані у 7 розділів: 1) "50-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників - видатна подія в історії українського народу"; 2) "Визволення України -- немеркнучий подвиг Збройних Сил"; 3) "Гітлерівський "новий порядок" найбільша трагедія українського народу"; 4) "Антифашистський опір українського народу на окупованій території"; 5) "ОУН і УПА - між гітлеризмом і сталінізмом"; 6) "Вклад українського народу у створення матеріально-технічних передумов розгрому ворога"; 7) "Наслідки другої світової війни -- уроки на майбутнє".

Конференція засвідчила наявність різних, інколи діаметрально протилежних оцінок ряду подій, зокрема таких, як місце ОУН—УПА у війні, проблема колабораціонізму, нонятійно-термінологічні дефініції тощо.

Основним стрижнем, навколо якого точилися дискусії, стало "українське питання" у всій багатогранності його виявів - етно-соціальному, геополітичному, економічному та інших.

Так, професор Квебекського університету Р. Сербії висловив думку, що вигнання гітлерівців з території України Червоною армією не було "визволенням", оскільки "звільнена від неволі німецького фашизму Україна відразу попала в неволю російського комунізму" (с. 30). Полярно протилежної позиції дотримувалися голова Комітету ветеранів війни організації ветеранів України доктор історичних наук І. С. ХмбІа та доктор історичних наук О. В. Шиловцев, які доводили, що для українського народу війна була Вітчизняною, визвольною. Переважна більшість учасників конференції висловила більш помірковані погляди, прагнучи, з одного боку, уніюгути ідеологічних нашарувань і шаблонів, а з другого, - не підкріплених фактами авангардистських побудов.

Наступного, 1995 р. Інститут історії України провів наукову конференцію, присвячену 50-річчю перемоги над гітлеризмом. Доповіді на ній зробили вчені інститутів НАН України, викладачі вузів та військових навчальних закладів, працівники державних архівних та музейних установ, дослідники історії другої світової війни з багатьох міст України, а також Білорусі і Молдови.

Матеріали, видані 1996 р.⁷⁴, свідчать про певні зрушення в розробці й осмисленні актуальних проблем війни. Як і на попередньому науковому форумі, в центрі уваги вчених стояли питання, так чи інакше пов'язані з роллю українського народу в розгромі нацизму. Продовжуючи дискусію, розпочату на міжнародній науковій конференції 1994 р.,

професор М. В. Коваль підкреслив, що "визволення України від тотального нацистського насильства і розбою було порятунком нашого народу і тому необхідно прямо наголосити, що не є обґрунтованою ні з наукових, ні з моральних позицій теза про окупацію у 1943—1944 рр. території України... Червоною армією. Ця точка зору з точки зору міжнародного права взагалі не витримує критики" (с. 10). Дослідник звернув увагу на модернізацію сталінського режиму і сприйняття цієї еволюції людьми, закликав "подавати неймовірно складну епоху рембрантівською палітрою, збалансовано", "не викреслювати з пам'яті "незручні" й "тяжкі" сторінки, але навчитися, напевно, їх переконливо пояснювати, кваліфіковано коментувати.

Різні аспекти "українського питання" розглянуті в повідомленнях В. І. Юрчука "Значення визволення України для перемоги над фашистською Німеччиною", В. П. Кириченка "Українське питання" в контексті другої світової війни", П. Т. Тронька "У бронзі та граніті -- у пам'яті народній", М. П. Мірошніченко "Україна в історичному контексті підсумків та уроків другої світової війни", Р. Г. Вишневецької "Книга Пам'яті України — літопис народної звитяги та героїзлгу" й ін.

Дослідження проблеми формування керівних кадрів Радянської держави донедавна було одним з пріоритетних напрямів для партійних істориків. Цілком природно, що її висвітлювали з позицій апологетики діяльності КПРС, ідеологічного ретушування окремих явищ. Постсоціалістичний час дав можливість українському чигачеві ознайомитися з публікаціями ряду російських вчених у періодичних виданнях, а також перекладами праць зарубіжних авторів М. Восленського та М. Джилласа, котрі розглядали різні аспекти цієї проблеми на основі нових підходів.

Книга Т. С. Першиної присвячена тій же темі на матеріалах України на завершальному етапі війни та в ході відбудови народного господарства⁷⁶. В центрі авторського пошуку - здобутки і прорахунки адміністративно-командної системи господарювання, причому акцент робився на характеристики механізму управління, запущеного на початку відбудовних робіт в Україні, адже процеси, пов'язані з його дією, вирішальною мірою впливали на подальший розвиток економіки в республіці.

Підсумовуючи результати першого етапу формування господарської номенклатури з початком відбудови народного господарства, дослідниця висловлює думку, що, попри складність і гостроту його завдань, партійні комітети та наркомати зуміли в стислі строки мобілізувати наявні кадрові ресурси, перегрупувати їх і в основному укомплектувати партійні, радянські, господарські органи і промислові об'єкти.

В книзі багато уваги приділяється аналізу результатів послідовного проведення більшовицького добору кадрів на визволеній від гітлерівських окупантів території України. При цьому недоліки і прорахунки в кадровій політиці зумовлюються порочною природою адміністративно-командної системи.

Вивчення особливостей процесу комплектування господарської номенклатури в південно-західних областях республіки дало автору підстави дійти висновку, що масштабність завдань відбудови господарства і політична атмосфера в регіоні створили явно нерозв'язані проблеми перед відрядженими сюди керівними кадрами: час вимагав іншого тину фахівця і управління.

Аналізуючи сталінську модель господарського управління в дії, Т. С. Першина зосереджується на відмінностях у комплектуванні керівними кадрами промислових об'єктів союзного і республіканського підпорядкування, з одного боку, та сільськогосподарського виробництва, - з іншого. Дослідниця резюмує, що "завдання, поставлені перед централізованою системою планового управління економікою в

період відбудови народного господарства, були загалом виконані. При цьому не вдеться про те, що саме суспільно-політичний режим сталінського типу з його пріоритетами, народногосподарською стратегією якнайкраще відповідав вимогам часу. Якщо й вдавалося досягти певних успіхів, то робилося це за рахунок неймовірного напруження всіх сил не-ефективної економіки, нещадної експлуатації людей і природних ресурсів" (с. 75).

Автор не обходить увагою й морально-етичні наслідки безроздільного панування номенклатурної еліти, вказуючи конкретні вияви деградації політичної практики режигу в галузі управління і проводячи паралелі з сьогоденням.

Закінчення війни принесло населенню Західної України нові випробування. Друга радянізація (перша відбувалась у 1939— 1941 рр.) завдала українцям західних областей не менше страждань і горя, ніж попередня. Сільськогосподарський аспект цієї проблеми розглянуто у праці О. С. Рубльова та К). А. Черченка⁷⁶.

Як показують дослідники, довоєнний стан розвитку сільськогосподарської кооперації, форми організації виробництва і збуту продукції українського сільського населення Польщі був досить високий, хоча питання про землю стояло гостро внаслідок дискримінації українців польською адміністрацією. Завдяки цьому націоналізація великого землеволодіння, здійснювана радянською владою, набирала, на думку вчених, не лише класового, а й національного забарвлення. Проте значного полегшення селянам соціальні реформи не принесли. Навпаки, малоземелля доповнювалося репресивними заходами, масовими депортаціями, примусовою "суспільною колективізацією". Спротив мешканців західноукраїнського регіону сталінській політиці підтримували ОУН і УПА.

Автори викривають волюнтаристський характер заходів режигу щодо колективізації, не підкріплених достатніми матеріальними ресурсами, організаційно-кадровим забезпеченням, і доходять висновку, що його метою було пограбування селян шляхом хлібозаготівель, прилгусової підписки на державні позики та інших поборів.

Різні сфери суспільно-політичного життя в республіці першого повоєнного десятиріччя розглянуті у замітках, що увійшли до препринту №, який вийшов у 1988 р.⁷⁷, -- О. Кириченко "Уніатська церква: шлях до Львівського собору", В. Коваль "Що таке ОУН і хто такі бандерівці", О. Гарань "Західна Україна: проблеми формування національних кадрів".

Препринт № того ж року містить публікації Д. Табачника про репресії у Збройних Силах України, а також О. Юрченка і М. Каменецького про сталінську політику щодо Югославії⁷⁸.

Один з найбільших злочинів тоталітарного режиму полягав в його намаганні всіма засобами позбавити український народ власної історії, національної пам'яті. Перетворення історії на прислужницю Ідеології, а істориків -- на слухняних придворних літописців стало справжньою драмою для кількох поколінь науковців, а багатьом навіть коштувало життя.

Вихід праці, присвяченої минулому Інституту історії України Національної Академії наук України⁷⁹, у нинішньому вигляді був би неможливим у радянські часи. 104 документи, вміщені в збірнику, - це вирок тоталітарній системі, чесне і мужнє свідчення того, що відбувалося насправді, без прикрас і замовчування будь-яких епізодів. Опубліковані матеріали відображають основні етапи діяльності провідної наукової установи республіки в галузі історичних досліджень протягом двох десятиліть (1936— 1956 рр.), причому абсолютна їх більшість введена до наукового обігу вперше. На їх сторінках - не лише події, а, головне, люди, з їх жагою життя і творчості, долі, перемелені жахливою

репресивною машиною. Все це створює неповторне відчуття подиху епохи, сповненої болю і трагізму.

Сподіваємося, що даний збірник буде не лише важливою віхою у вивченні історії вітчизняної науки, але й стимулюватиме створення подібних праць.

Післявоєнний етап історії України нерозривно пов'язаний з неординарною постаттю М. С. Хрущова, який був керівником республіки, а потім і Радянського Союзу. Українські історики лише приступають до неупередженого вивчення ролі цього діяча в контексті часу, в який він жив і працював.

14 квітня 1994 р. в Інституті історії України було проведено науковий семінар, присвячений 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова, учасники якого поставили мету: дати науково виважену оцінку суперечливої особи радянського лідера, діяльність якого справляла колосальний вплив на події в Україні та навколо неї протягом тривалого часу. У семінарі взяли участь науковці кількох відділів Інституту історії України, Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, інших установ. Серед матеріалів, в яких висвітлена діяльність М. С. Хрущова у всіх ділянках громадсько-політичного життя країни і на різних відтинках історії, 14 підготували співробітники інституту⁸⁰. На відміну від інших подібних видань дана збірка містить не лише доповіді, але й підбірку архівних документів, а також спогади академіка НАНУ П. Т. Тронька "Мої зустрічі з Хрущовим".

Результати творчого доробку співробітників відділу історії культури України, очолюваного доктором історичних наук В. М. Даниленком, репрезентовані в "Історичних зошитах" кількома збірниками статей, колективними та індивідуальними монографіями.

Першою ластівкою було видання, в якому розглядалися стосунки між радянським режимом та українською інтелігенцією⁸¹. У 1993 р. побачив світ збірник стаю її і проблем громадсько-політичного і культурного життя України у ХХ ст.⁸²

У розвідці Г. В. Касьянова "Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ ст." зазначається, що криза українофільства й національного культурництва на рубежі ХІХ— ХХ ст. супроводжувалась активною політичною самоідентифікацією інтелігенції. Саме вона становила соціальну базу українських партій, вивчення програмних положень яких дало змогу автору дійти висновку, що серед соціалістичної української інтелігенції не було єдиних поглядів на національне життя. Вивівши його з суто культурницького на рівень політичний, зробивши кроки на шляху до політичної організації робітників і селян, інтелігенція не спромоглася виробити та обґрунтувати ідею суверенної України, вимагаючи надання їй автономії.

Шляхи і методи втілення в життя більшовицької платформи з національного питання в перші роки радянської влади розглянуто в етапі В. М. Даниленка "До витоків політики "українізації". Дослідник формулює тезу про те, що реально "українізація" означала "обмежену спробу дерусифікації суспільно-культурного життя в Українській РСР та формування національних більшовицьких кадрів чиновництва для управління республікою в межах єдиної і неділимої Росії" (с. 59). На думку дослідника, декларування політики коренізації (в УРСР -- "українізації") в контексті сталінської національної політики було тимчасовим тактичним відступом у цілеспрямованому обмеженні суверенних прав національних радянських республік. Воно, за задумом генераторів цієї ідеї, мало сприяти зменшенню напруження у взаєминах між національними республіками й центром, дати останньому певний перепочинок і створити можливості для їх подальшої автономізації, а також зміцнення централізаторської, великодержавницької, шовіністичної лінії в національно-державному будівництві.

В публікації Г. С. Брегі "Науково-громадські організації України в 20— 30-ті роки" йдеться про участь української інтелігенції в діяльності Всеукраїнського комітету сприяння ученим (ВУКСУ), реорганізованою 1931 р. у Комісію сприяння ученим (КСУ), Секції наукових робітників (СНР), наукових товариств, будинків учених, Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), Українською товариства робітників науки і техніки сприяння виробництву (УТОРНІТСО).

Автор підкреслює, що на відміну від 20-х років, коли "об'єднання науковців певною мірою давали можливість своїм членам реалізовувати творчі, професійні та громадські інтереси", у "30-ті роки товариства н асоціації вчених, сприяючи спільно з профспілковими організаціями політичному розмежуванню в середовищі інтелігенції, активно допомагали тогочасним владним структурам проводити політику компартії в галузі науки й вищої школи, а також кадрів, зайнятих у цій сфері" (с. 84). Зрозуміло, що такий стан речей гальмував ініціативу вчених, стримував розробку окремих перспективних ідей.

Діяльності ієрархів УАГІЦ, які водночас були й авторами найбільш ґрунтовних праць з історії автокефалії українського православ'я, присвячена стаття С. І. Білоконя "Дослідження історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921— 1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі". Спираючись на матеріали видань, здійснених українською еміграцією, дослідник аналізує творчу спадщину В. Потієнка, Д. Бурка, І. Власовського, В. Липківського, характеризує джерела з історії УАГІЦ міжвоєнного часу.

У розвідці Л. А. Шевченко "Культура України в умовах сталінського тоталітаризму (друга половина 40-х - початок 50-х років)" розповідається про наступ режиму на українську культуру й інтелігенцію, що призводив до денационалізації культурно-ідеологічних процесів, викорінення національної свідомості.

Роль української інтелігенції в національно-визвольному русі, українізації, націоналізації середньої та вищої школи, культурно-освітній праці, яка в 1917 р. мала подвизницький, часом жертвний характер, стала темою замітки О. Д. Бойко ("Українська інтелігенція у 1917 р.").

Своїми роздумами стосовно більшовицької доктрини і практики в галузі духовного життя нашого народу поділився К). О. Курносів ("Деякі витоки більшовицької політики у сфері культури").

Питанням національної та соціально-культурної стратифікації, динаміці етносоціальних процесів в українському селі присвячений матеріал, підготовлений В. С. Чишком ("Соціально-культурна характеристика сільського населення України").

Другий випуск збірника надійшов до читачів у 1996 р.⁸³ Особливу увагу в ньому привертає стаття В. М. Даниленка "Згортання "українізації" й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 30-ті роки". Дослідник заперечує доцільність використання терміну "українізація" для відтворення процесів, сузь яких зводилася, по-перше, до "створення переважно національного за складом адміністративного апарату управління проімперського характеру, що підкорявся б, безумовно, волі Москви", а по-друге, до "вимушеного послаблення контролю за національно-культурним процесом" (с. 97). За ширмою так званої "українізації" (термін запозичено у національно-демократичних сил періоду визвольних змагань) відбувалася "тотальна більшовизація сфери освіти, науки, культури, виховання. Автор стверджує, що, незважаючи на декларації про розвиток української культури, більшовики на практиці здійснювали лише часткову дерусифікацію. Адже справжню українізацію не міг проводити народ, позбавлений національної державності. Не проводилося також коренізації інших народів, що населяли територію України.

Початок контрнаступу на вияви національної самоідентифікації, самотності пов'язується у статті з усвідомленням керівниками держави своєї сили й відсутністю небезпеки соціального вибуху. Ілюстрацією "більшовицької навали" є доля ВУЛН, боротьба проти "українською буржуазного націоналізму" у всіх сферах життя. За цих обставин українська мова в жодному документі так і не отримала статусу державної. Все це дало В. М. Данилепку підстави вважати, що під маскою "українізації" сталінська система здійснювала русифікацію, яка особливо яскраво виявилась у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей" та постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У про обов'язкове викладання російської мови у всіх неросійських школах, а також у ліквідації шкіл і спеціальних навчальних закладів національних меншин в Україні, закритті газет, що видавалися національними мовами.

На думку автора, до початку 30-х років "коренпація" й "українізація" давали певні позитивні результати, зведені нанівець наступними заходами держави. Передчасне ж згорання цих процесів звуужувало комунікативні функції української мови, а масові репресії серед української інтелігенції, знекровлення села "зробили домінуючими асиміляційні тенденції в національно-культурному розвитку, звузили його і деформували" (с. 114).

Нетривіальною постановкою проблеми відзначається стаття Ю. О. Курносова "Нові форми українського руху опору (60-ті роки)". Вчений показав еволюцію програмних засад правозахисних організацій (УРСС, УНФ), поглядів правозахисників-"шестидесятників" (Л. Лук'яненко, В. Чорновола, Л. Горської та ін.), які самозречено віддалися боротьбі з військово-бюрократичною системою, а також вказав на засоби, з допомогою яких партія і КДБ розправлялися з опозицією.

Віддаючи належне громадянській і суто людській мужності учасників українського руху опору тоталітаризму, автор водночас відзначає вузькість його соціальної бази, що було результатом не лише репресивних акцій силових відомств, але й апеляції дисидентів переважно до національних почуттів співгромадян, у той час, коли соціально-економічні питання залишалися на другому плані.

Важливі аспекти історії української культури висвітлені в інших статтях, що увійшли до збірника, зокрема таких, як "Тенденції культурних процесів в Україні в умовах "відлиги" (друга половина 50-х - початок 60-х років ХХ століття)" (Л. А. Шевченко), "Матеріальне становище інтелігенції (1920— 1930 рр.)" (Л. І. Ткачова), "Сторінки історії Всеукраїнської Академії Наук" (В. Г. Матвеева, Е. Г. Циганкова) та інші.

(Для буде)

² Р е с н т О П , А і ї І р у с и І н и н Б. 1 З'їзд поневолених на ролів (8—15 вересня (21—28 вересня) 1917 р) — "К, 1994 — 72 с

³ Г а л е н к о О. І., Я н е в с ь к и й Д. Б. Перший уряд демократичної України. - К., 1992 - 74 с

⁴ Я н е в с ь к и й Д. Б. Маловідомі конституційні акти України 1917— 1920 рр. — К., 1991 - 74 с

⁵ С і д а к В. С. Повстанське-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис — К, 1995 — 66 с

⁶ Центральна Рада на тлі української революції: Науково-теоретичні читання в Інституті історії України 16 березня 1995 р. / Віто ред В. Ф. Верстюк. — К., 1996. — 132 с.

⁷ Нариси з історії українською національного руху / Відп ред В. Г. Сарбей — К. 1994 — 189 с

⁸ К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919— 1920 рр (до питання про так званий "воєнний комунізм") — К, 1992 - 62 с

- ^w Кульчицький С. В. УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917– 1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії — К, 1994 — 142 с.
- ¹⁰ Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 — 1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії — К, 1995 — 203 с.
- ¹¹ Лобач КВ. Непман на споживчому ринку України (20-ті роки) — К, 1994 — 42 с.
- ¹² Танжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР -- К, 1996 - 42 с.
- ¹³ Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921 — 1923 рр в Україні — К., 1993 — 68 с.
- Голодомор 1932— 1933 рр в Україні: причини і наслідки: Матеріали міжнародної наукової конференції Київ, 9— 10 вересня 1993 р / Віта ред С В Кульчицький -- К. 1995. - 199 с.
- ¹⁵ Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Становите дітей на Україні у 1931— 1933 рр.: (Документальна розповідь) — К, 1989 — 26 с; Кульчицький С В Демографічні наслідки Іюлоду 1933 р на Україні — К, 1989 — 13 с.
- Кокін С А, Мовчан О. М. Ліквідація більшовицькими і правесерівської і меншовицької опозицій в Україні в 1920— 1924 рр — К, 1993 — 59 с.
- ¹⁸ Реснит О. П. Крах кірстовщини // Укр іст журн. — 1989 — №1 — С 30-34.
- ¹⁹ Прилуцький В. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР у 20-ті роки - К, 1993 — 58 с.
- ²⁰ Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Формування державних кордонів України 1917— 1940 рр — К., 1991. — 34 с.
- ²¹ Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального Комітету КПРС: Персональний склад на кінець кожного року — К., 1990 — 90 с.
- ²² Шепель Л. Ф. Проблема підготовки кадрів спеціалістів в УСРР з робітників і селян (20-ті рр ХХ ст.). - К, 1995. - 34 с.
- ²³ Коваль М. В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939— 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення — К, 1994 — 58 с.
- ²⁴ Коваль В. С. Радянсько-німецький пакт 1939 р — К, 1989 - 48 с.
- ²⁵ Коваль В. С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. — К. 1991 - 77 с.
- ²⁶ Елисаветский С. Я. Бердичевская трагедия. — К., 1991 — 38 с.
- ²⁷ Боровой С. Я. Гибель еврейского населения во время фашистской оккупации - К. 1991 - 33 с.
- ²⁸ Клоков В. И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941— 1944). — К., 1994. — 75 с.
- ²⁹ Вронська Т. В. В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943- 1945 рр.). - К, 1995 - 83 с.
- ³⁰ Бунко О. В. Украина—Польша: миграционные процессы 40-х годов — К, 1997.,- 149с.
- ³¹ Вронська Т. В., Лисенко О. Є. Українська громада зарубіжжя: допомогти акції народу України в роки II світової війни — К., 1997 — 83 с.
- ³² Дзюбак В. В. Отаман Тарас Буга-Боровеш: (штрихи до політичного портрету). - К., 1995 - 38 с.
- ³³ Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні \ 1940—1950 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25—26 серпня 1992 р. - К. 1992 - 240с.
- ³⁴ Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К, 1995 — 28 с.
- ³⁵ Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27—28 квітня 1995 р. - К., 1996 - 253 с.
- ³⁶ Першина Т. С. Господарська номенклатура в Україні — К, 1997 -- 114 с.
- ³⁷ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Згадка про сумні роковини — К, 1990.,- 20с.
- ³⁸ Західна Україна: Перше десятиріччя після війни — К, 1988 — 100 с.
- ³⁹ Табачник Д. Репресії про політичних кадрів на Україні; К) рченко О. Кам'янецький М. Сталін і Югославія — К, 1988 — 100 с.
- ⁴⁰ У лещатах тоталітаризму: Перше десятиріччя Інституту історії України НАН України (1936— 1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У двох частинах — К, 1996 - Ч. I (1936- 1944 рр.) - 146 с.; Ч. II (1944- 1956 рр.). - 246 с.
- ⁴¹ М. С Хрущов і Україна: Матеріали наукової семінару 14 квітня 1994 р, присвяченого 100-річчю від дня народження М С Хрущова — К, 1995 — 199 с.
- ⁴² Держава і українська інтелігенція: Деякі проблеми взаємовідносин. — К, 1990 - 199 с.
- ⁴³ Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36 статей (Відп. ред. В. М. Даниленко) - К, 1993 — 179 с.
- ⁴⁴ "Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36 статей — Вип 2 (Відп ред В. М. Даниленко) - К, 1996 - 200 с